

TÜRÜK
Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
2015 Yıl:3, Sayı:6
Sayfa:328-339

ISSN: 2147-8872

TÜRKÇEDEKİ YÖN GÖSTERME DURUMUNUN KÖKENİ ÜZERİNE*

John A. Erickson**

Çev: Hanife Gezer***

Özet

Bu makalede, “yön gösterme durumu” nun işaretleri olarak gramer kitaplarında belirtilen -ra ~ -rä, -ru, -rū, -rī ~ -ri ve -yaru ~ -gärü ‘ye benzer şekiller olan Türk dillerindeki son eklerin kökeni araştırılmıştır. Durum işaretleyicileri olarak bu son eklerin tarihsel gelişimi, hem Proto-Altaycada hem de Proto-Türkçede eklerin orijinal şekil ve işlevlerinin yeniden yapılandırılmasına sebebiyet veren bir takım denemelere yol açacak kadar çok belirsizdir ki yapılan bu denemelerin tümü ikna edici değildir. Bu çalışmada, probleme yeni bir bakış açısıyla bakılacaktır. Yeniden yapılandırma denemelerini, her bir yaklaşımı eksik yönleriyle çeşitli faydalarını hesaba katarak, tekrar değerlendirme ile işe başlanacaktır. Bu makalede, Eski Türkçeden biçim bilimsel ve söz dizimsel verilere dayanarak Ön-Eski Türkçede yön gösterme durumunun işlevi ve orijinal şekli ile ilgili yeni bir yapılanma önerilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, Eski Türkçe, yön gösterme durumu, tarihî dilbilim, morfo-sentaktik değişim.

ON THE ORIGIN OF THE DIRECTIVE CASE IN TURKIC

Abstract

This paper investigates the origin of suffixes in Turkic languages with forms similar to -yaru ~ -gärü and -ra ~ -rä, -ru, -rū, -rī ~ -ri, referred to in grammars as markers of a “directive case”. There has been considerable uncertainty about historical development of these suffixes

* Bu makalenin ilk biçimi, Erickson’un yüksek lisans tezi (Toward the Directive Case in Orkhon Turkic: A Syntactic Analysis of an Aberrant Morphological Form. M. A. Thesis. Bloomington: Indiana University - 1989) ‘nin bir bölümünden yola çıkılarak, 18-21 Nisan 1993 tarihlerinde Hill Chapel’de American Oriental Society’nin iki yüz üçüncü toplantısında North Carolina’da sunuldu.

**John A. Erickson, “On The Origin Of The Directive Case In Turkic”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica, Volume 55 (4), 2002, s. 430-411. John A. Erickson, Indiana University, AISRI, 422 N. Indiana Ave., Bloomington, IN 47408 USA; e-mail: jaericks@indiana.edu

***Arş.Gör.,Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hanifegezer@gmail.com

as case markers, leading to a number of attempts to reconstruct their original form and function in both Proto-Turkic and Proto-Altaiic, all of which have proven inconclusive. This study examines the problem from a new perspective. It begins with a reassessment of attempts at reconstruction, considering the various benefits and shortcomings of each approach. Then, based on morphological and syntactic data from Old-Turkic, it offers a reconstruction of the original form and function of the directive case in pre-Old Turkic.

Key words: Turkic languages, Old Turkic, directive case, historical linguistics, morphosyntactic change.

Giriş

Çoğu Türk dili, gramer kitaplarında genellikle “yön gösterme durumu”nun işaretleri olarak belirtilen -yaru ~ -gärü ve -ra ~ -râ, -ru, -rû, -rî ~ -ri’ ye (-e/-a “yönelme”, -e doğru, içeri) benzer son eklere sahiptir. Bilim adamları arasında hangi son eklerin yön gösterme durumu oluşturduğu üzerine genel bir görüş birliği olmasına rağmen, bu eklerin durum işaretleyicisi olarak tarihî gelişimleri ile ilgili büyük bir belirsizlik vardır.¹ Bu durum yön gösterme durumunun düzensiz dağılımından dolayı yaygın olmuştur, öyle görünüyor ki ilk olarak (1a) – (1d)’de olduğu gibi edatsal biçimlerde (morfemlerde) ve kalıplaşmış zarflarda meydana gelmiştir, ama böyle zarflar (1e)’de isimlere gelen diğer durum işaretleyicileri gibi çekimlenmiş olabilirler.²

(1a) **ilgäri** şantun yazı-qa täge sülädim **(Eski Türkçe)**
doğuda Şantun ovasına (yönelme) kadar savaştım(1.tekil)
“Doğuda Şantun ovasına kadar savaştım” (KT G3)

(1b) Masa-yı **ileri** çek-ti **(Türkiye Türkçesi)**
masa(belirtme) ileri çekti(3.tekil- geçmiş zaman)
“Masayı ileri çekti” (U. s.250)

(1c) Bir neçä adäm **ilgäri** yur-di **(Özbek Türkçesi)**
bir kaç adam ileri yürüdü(3.tekil- geçmiş zaman)

¹Bak. J. A. Erickson, **Language Contact and Morphosyntactic Change: Shift of Case-Marker Functions in Turkic**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İndiana Üniversitesi, Bloomington 2001, Modern Türk Lehçelerinde eşdeğer yön ifadelerinin çözümlenmeleri bahsi.

²Orijinal makalede kullanılan kısaltmalar: 1=birinci kişi; 3= üçüncü kişi; ABL= çıkma durumu; ACC= belirtme durumu; CS= ettirgenlik eki; DC= yön gösterme durumu; DL= yönelme ve bulunma durumu; GEN= ilgi durumu; GER= zarf-fiil ekleri; LOC= bulunma durumu; OPT= istek kipi; PL= çoğul; PRT= sıfat-fiil; PST= Geçmiş zaman; SG= tekil; VN= isim-fiil şeklinde çevrilmiştir.

“Bir kaç adam ileriye gitti” (M. s.320)

(1d) b yr m-d n **ilg ri** (** zbek Türkçesi**)

bayramdan( ıkma)  nce

“bayramdan önce” (M. s.320)

(1e) Biz-diņ awıl  li **ilgeri-de** (**Kazak Türkçesi**)

Bizim(ilgi) köy daha ileride(bulunma)

“Bizim köy daha ileride.” (M-M. s.413)

Ayrıca Eski Türkçede y n gösterme durumu (2)’de olduğu gibi isimlere de sondan eklenir.³

(2)  j d n qayan-γaru s  yor -l m te-mis (**Eski Türkçe**)

doğu kağana doğru ordu yürüyelim demiş(sıfat-fiil)

(y n gösterme) (1. okluk-istek)

“Doğunun kağanlığına doğru savaşalım demiş.” (T.I K5)

Y n gösterme durumu ile diğer durum işaretleyicileri arasındaki dağılım farklılığı, bu işaretleyicinin hem Proto-Altaycada hem de Proto-Türkçedeki orijinal Şekil ve işlevini yeniden yapılandıran bir takım girişimlere yol açacak ve bu işaretleyiciyle çekimlenmiş biçimlerin etimolojisini çoğu bilim adamına sorgulatacak kadar büyüktür.

Bugüne kadar bu problemi en kapsamlı Şekilde ele alınmış olarak, yaptığı ilk çalışmaların çoğunda Proto-Altayca ve Proto-Türkçede eklerin yeniden yapılandırmasını ve y n gösterme ekinin yapısını ana hatlarıyla tanımlayan Ő erbak’ta⁴ bulabiliriz. Onun çalışmalarında ve bu konuyla alakalı diğer kaynaklarda y n gösterme durumunun işlevi ve orijinal Şekli ile ilgili belli başlı    varsayım bulabiliriz.

³ Bu makaledeki Eski Türkçe  rnekler, Tekin (1968)’den tedarik edilmiş Orhun Türkçesi metinlerinden ve bunun yanında standart metinsel atıflardan alınmıştır. Bu metinler sonraki örneklerde y n gösterme durumunun kaynaşık kelimelerini içermektedir. : ilg r  “ileri, doğuda”; kistr  “geriye, batıya; sonra”; qurıγaru “geriye, batıya”;  nr  “ileri, doğuya”; i r  “içeri, içinde”; birig r  “güneye”; asra “aşağıda”; yirıγaru “kuzeyde”; ortusıγaru “ortaya”; y gg r  “yukarı”; kir  “geri, batıya”; qayanγaru “kağana”; subıγaru “suya, nehre doğru”; aşru “boyunca, ötesinde”; bir-t k-g r  <bir-‘ver-‘+isim-fiil+y n gösterme;  tr  “sonra”; taşra “dışarı, dışarıda”; tabıa γaru “Çine doğru”; yerg r  “yere”; aņaru “ona doğru”;  bg r  “eve”; baņaru “bana doğru”; oγuzγaru “oğuza doğru”; qıtaņγaru “Kitanlara doğru”; şadra “şad( nvan)a doğru”; tarqanγaru “tarkana doğru”; yerıņ r  “yere doğru”; yiřγaru “ormanına doğru”; yoqqaru “yukarı”; b r  “bu tarafa” (bak. Tekin 1968)

⁴ A. M. Ő erbak, **O erki po sravnitel’noj morfologii tjurkskix jazıykov** (imja), Leningrad: Nauka, 1977.s. 40–43.

İlk varsayım, yön gösterme durumu işaretleyicilerinin ad kökenli bir çıkış noktasına sahip olduklarını ileri sürer. Bu varsayımın ana savunucusu Ramsted⁵ yön gösterme durumu işaretleyicisi olan –ru’nun Türk lehçelerine ödünç alınmış olan Çince *lu ‘yön, yol’ kelimesinden türemiş olduğunu iddia eder. Ancak Eski Türkçe metinlerinde bu özel kelimenin bulunmayışı bu ihtimali büyük olasılıkla imkânsız kılmaktadır.

İkinci varsayım, şu anda “yön gösterme durumu” olarak bildiğimiz işaretleyicilerin erken zamanlarda var olan durum ekinin basit bir yansıması olduğunu varsaymaktadır. Bu varsayımın, Kotwicz ve Lewicki gibi savunucuları, Türkçe yön gösterme durumu işaretleyicilerinin Proto-Altaycada değilse bile Proto-Türkçede meydana gelmiş olan bir durum ekinden çıktığını kabul etmektedirler. Radloff⁶, Menges⁷, Arat⁸ ve Kononov⁹ gibi bazı bilim adamları –yaru, –gärü şeklindeki yön gösterme durumunun, iki durum ekinin diğer bir deyişle yön gösterme durumu –ru ~ –rü ve yönelme – bulunma durumu –ya ~ –gä’nin birleşimini temsil ettiğine inanırlar.¹⁰

Belki de en yaygın olarak kabul edilmiş olan üçüncü varsayım, yön gösterme durumunun fiilimsi bir kökene sahip olduğunu iddia eder, şöyle ki erken dönem Türk dillerindeki yön gösterme durumu taşıyan kelimelerin çoğu aslında tek ünlüden oluşan bir zarf-fiil (son)eki ile çekimlenmiş, –r ile biten bir fiil gövdesinden oluşmuştur. Bu varsayımın savunucuları Bang-Kaup¹¹, Samojlovič¹², Zajaczkowski¹³, Räsänen¹⁴, von Gabain¹⁵, Karimov¹⁶ ve yakın zamandan Ščerbak’tır. Ancak bu çalışmalardan iki farklı görüş doğmuştur. Kolaylık olması adına biz bunun ilkinde “Ettirgenlik Varsayımı” ve ikincisine “Bağımsız Fiil Varsayımı” diyelim.

Ettirgenlik varsayımı, yön gösterme durumundaki –r’nin, çoğu ettirgenlik ekiyle karşı karşıya gelmiş aynı sestten türemiş olduğunu ileri süren bir önermeye dayanır. Bang Kaup¹⁷ ilk

⁵ G. J. Ramsted, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II Formenlehre* (Memoires de la Societe finno-ougurienne 104: 2) Helsinki, 1952, s.42.

⁶ W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neu Folge, St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1897, s.31.

⁷ K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1968, s.111.

⁸ R. Rahmeti Arat, “Türkçe Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tâbirler”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 14, 1964, s.1.

⁹ A. N. Kononov, *Grammatika jazyka tjurskix runiceskix pamjatnikov VII-IX vv.* Leningrad: Nauka, 1980, s.139.

¹⁰ Arat agm’de ancak buna istinaden isim kökenli fiillerden türemiş bu son ekler ile asgari birkaç kelimeyi ileri sürer.

¹¹ W. Bang-Kaup, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen: Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. I. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen*, Verlag der königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1917, s.53.

¹² A. N. Samojlovič, *Kratkaja učebnaja grammatika sovremennogo osmansko-tureckogo jazyka*, Leningrad: Institut Živyx Vostočnyx Jazykov, 1925, s.91.

¹³ A. Zajaczkowski, *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim* (Prace komisji orientalistycznej 15), Krakow: Polska Akademia Umiejetności, 1932, s.195.

¹⁴ M. Räsänen, Aus der Türkischen Formenlehre, *Journal de la Societe finno-ougurienne*, Vol. 50, No. 7, 1938, s.8.

¹⁵ A. Von Gabain, *Alttürkische Grammatik* 2nd ed. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950b.

¹⁶ K. Karimov, *Kategorija padeza v jazyke “Kutadgu Bilig”*, Avtoref. kand. diss., Taskend, 1962, s.8.

¹⁷ W. Bang-Kaup, age, s.53.

zamanlarda, –uru, –aru; –turu; –yuru, –yaru ile biten bazı ettirgen fiillerin u– zarf-fiili ile –ru ~ –rü içeren yön gösterme durumu ekinin arasında bir bağlantı fark ettiğinde bu fikri önermiştir. Zajaczkowski¹⁸ de yön gösterme durumunun ettirgen fiillerden türemiş olduğunu düşünmüştür. Ancak o, şu anda yön gösterme durumu olarak bilinen bir dizi sesin, bir fiilimsiden ad kökenli bir eke dönüştüğünü iddia ederek bu fikri bir adım daha ileriye taşımıştır. O “... muhtemeldir ki yön gösterme durumu eki –ra, –ru, –r içeren ettirgen fiillerden oluşmuş, zarf-fiil eklerinin bozulması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Ve bu zarf-fiiller çoğu kez yön göstermiş, –ra soneki bir yön gösterme eki gibi algılanmış öyle ki bunun yardımıyla isimlerden biçimler oluşturulmaya başlanmıştı.” diye yazmıştır.¹⁹

Zajaczkowski tarafından tanımlanan bu yöntemin sonucu, ettirgenlik ve zarf-fiil eklerinin yön gösterme eki –ra olarak tekrar tahlil edildiği örnek (3)’teki gibi Türkçeden çok atıf yapılan bir örnekle açıklanabilir.

(3) taş-ra	<	taş-ir-a
dışarı (yön gösterme)		taşmak+ettirgenlik+zarf-fiil
“dışarıya doğru”		“üzerinden taşmak”

Bu nedenle Zajaczkowski’nin bu probleme ilişkin yorumu; yön gösterme durumunun, bir tür örneksmeden²⁰ dolayı fiilimsi biçimlerden oluşturulmuş yeni bir biçimbirim olan bir geri türetimin (back formation) sonucu olarak ortaya çıkmış olduğuna dayanır. Öyleyse varsayıldığı gibi bu yeni biçimbirimin işlevi, ad kökenli durum eklerine kadar genişlemiştir.

Bağımsız fiil varsayımı; yön gösterme durumu ekinde bulunan r’nin bir fiil gövdesinde bulunan aynı ses olduğunu savunan benzer önermeye dayanır. Ancak, işte, bilim adamları bu r’nin ettirgenlik ekinin kalıntılarını yansıtmadığına bunun yerine farklı bir fiilden türediğine inanırlar. Örneğin Räsänen²¹ doğrulanmamış fiil kökü *qar- “karşı olmak” (gegen sein)’ın yön gösterme durumuna döndüğünü ileri sürmüş oysa Karimov²² bu ekin kökeni olarak *kara*- “bakmak” fiil gövdesini dikkate almıştır. Ščerbak²³ da bu kelimenin olabilirliğine açıkça değinmemesine rağmen –yaru ~ –gärü şeklindeki yön gösterme durumunun muhtemelen aynı fonetik şekildeki bağımsız bir kelimeden türemiş olduğu konusunda aynı fikirdedir.

¹⁸ A. Zajaczkowski, age, s.195.

¹⁹ A. Zajaczkowski, age, s.195.

²⁰ Orta Asya’daki birkaç Türk dili benzer durum eklerine sahiptir. Örneğin, Ramsted (1952, s.38) çeşitli ağızlarda –ru, –rü eklerine sahip olan Moğolcayı delil olarak gösterir. Aynı şekilde Eski Tibetçe de –r ya da –ru içeren yönelme ve bulunma durumu ekine sahiptir. (Christoher Beckwith p.c. 1989) Bu dillerin her ikisi de Eski Türkçe ile bölgesel ilişki içinde bulunmuşlardır. Ayrıca Ščerbak (1970) da Farsçanın yönlülük de ifade eden –ra ekini içerdiğine dikkat çeker.

²¹ M. Räsänen, agm, s.8.

²² K. Karimov, age, s.8.

²³ A. M. Ščerbak, K Voprosu o formax na –ra, –ru, –ri v tjurkskix jazykax, *Sovetskaja tjurkologia* Vol. 6, 1970, s.32.

Bu bilim adamları olayın tezahür ediş şeklini daha iyi anlayabilmek için Türk dillerindeki fiilden türeme edatlar ve zarflar konusunu daha geniş bir şekilde dikkate almaları gerektiğini akıllarından çıkarmamışlardır. Kısacası çoğu bilim adamı uzun zamandır, Türk dillerinin aslında zarf-fiil ekleri ile çekimlenmiş fiillerden türeyen çok sayıda edat ve zarfa sahip olduklarını ileri sürmektedir. “Çekimsiz” olarak adlandırılan, en azından Eski Türk dillerinde genellikle her türden çekim ekini almayan, bir sınıf kelimeyi düzenleyerek Türk dillerindeki zarfları ve edatları tanımlayan Kaare Grönbech²⁴ bu görüşün ilk savunucularından biridir. Yani, Eski Türkçedeki bu kelime sınıfı *aşa*, *toya*, *käčä* “ete, ötede, orada” *tapa* “-e doğru, karşıda” ve *tägi* “değin, kadar” gibi kelimeleri içeriyordu. Ve Grönbech²⁵ dahi *aš-* “üzerinden geçmek, karşıya geçmek”, *toy-* “yükselmek”, *käč-* “karşıya geçme (nehir)”, *tap-* “aramak, bulmak” ve *täg-* “ulaşmak” kelimelerinden her birine yaşayan fiil köklerinin tekabül ettiğine dikkati çekmiştir. Ayrıca bu fiilden türeme edat ve zarfların çoğu kalıplaşmış biçimde olsalar bile, hâlâ denk düştükleri fiiller gibi aynı durumu yönlendirme eğilimindedirler. (4a) ve (4b)’deki sırayla edat *tägi* “değin kadar” ile onun denk düştüğü bir fiil kökü olan *täg-* “ulaşmak” fiilini karşılaştıralım.

(4a) tämür qapıγ-qa tägi sülä-dimiz (Eski Türkçe)
demir kapı (bulunma) -e kadar savaşmak (geçmiş zaman – 1. çokluk)
“Demir Kapıya kadar savaştık.” (KT D15)

(4b) alp är bizi-ñä täg-miš är-ti (Eski Türkçe)
yiğit er biz (yönelme) ulaş (sıfat-fiil) olmak (geçmiş zaman- 3.teklik)
“Yiğit er bize ulaşmıştı” (KT D40)

Hem (4a)’daki edat hem de (4b)’de ona denk düşen çekimli fiil, yönelme ve bulunma durumuna hükmetmektedir. Bu durum, cümle içindeki kalıp fiile olan göreceli yakınlıklarına bakılmaksızın, diğer fiilden türeme edat ve zarflar için doğrudur.

Yine de, yön gösterme durumundaki kelimeler için olan fiilimsi kökeni varsayımıyla en azından iki ana konu anlaşılır hâle gelir. Bunlar (a) denk düşen biçimler konusu ve (b) ettirgen ve geçişli fiiller konusudur. Yön gösterme durumu ile ilgili bu tür bir varsayımı doğru kabul etmenin ardındaki mantık göz önüne alındığında, bu konuların her ikisinin de yön gösterme durumunun en temel yapısına karşı ciddi bir sorgulama ortaya koymaları muhtemel gibi görünmektedir. Bu varsayımın doğru olması için, Eski Türkçedeki yön gösterme durumu kelimelerinin her birinin kendi geçmişinde belli bir noktada benzer fiilimsi biçime sahip

²⁴ K. Gronbech, *The Structure of the Turkic Language*, Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies (Uralic and Altaic Series 136), 1979, s.42.

²⁵ K. Gronvech, *age*, s.42.

olmuş olması gerekir. Bununla birlikte yönelme ve bulunma durumu ile çekimlenmiş böyle kelimelerin tümünü dikkate alırsak, –yaru son ekiyle takip edilen *oyuzyaru* “oğuza doğru”, *tabyaçyaru* “Çine doğru” ve buna benzer örnekler gibi bazılarının özel isimlerden oluşmuş izlenimi verdiğini anlarız. Mevcut metinlerde, bu kelimelere denk düşen fiil gövdeleri bulunmaz. Yön gösterme durumunun ettirgenlik ekine olan benzerliğine rağmen, bu özel adların nasıl fiilimsi biçimleri hâline gelmiş olabildiklerini düşünmek zordur velevki bu ettirgenlik eki; ettirgenlik ve addan türeme yapım ekleri (fazla görülmemiş olan)nin her ikisinin de rolüne sahipti. Bu kelimeler ettirgen fiillerden türemiş olsa bile onların geçişlilikten yoksun olmalarını nasıl açıklayabiliriz? Ayrıca fiilden türeme çoğu edat ve zarf, hâlâ orijinal fiilimsi şekli gibi çoğunlukla aynı durumu yönlendirdiğine göre, yöneltme durumunun eksikliğini nasıl açıklayabiliriz? Yukarıda bahsedildiği gibi, Türkçe sözdiziminde ettirgenlik eki geçişsiz bir fiili geçişli ya da geçişli bir fiili çift geçişli (ditransitive) yapar; yani, en az bir ad kökenli tümleş gereklidir. Sonuç olarak, yön gösterme durumu kelimelerinin ettirgen bir kökeni olduğunu kabul eden her varsayım, böyle kelimelerin nasıl birden geçişliden geçişsiz fiillere dönüştüklerini açıklamak zorundadır. Ama böyle bir açıklama mevcut değildir. Bu nedenle, yön gösterme durumunu içeren çoğu kelimenin, büyük olasılıkla –r içeren bir ettirgenlik eki almış fiillerden türemediği açıkça anlaşılıyor.

Şimdi, –ra ~ –râ, –ru ~ –rû, –rî ~ –rî ekleri, yönelme – bulunma durumu eki –ya, –gâ’yi içeren ya da içermeyen kelimelere eklenmiş durum işaretleyicilerinden başka bir şeyi temsil etmez diyen bu varsayım üzerinde düşünelim. Zajaczkowski’nin çekim eki –ra üretilirken bir tür geri türetim (back formation) meydana geldiğini ileri sürdüğü fikri hatırlayalım. Durum işaretleyicisi olarak böyle bir biçimin var oluşu, von Gabain²⁶’in birkaç gözlemi sayılmazsa akla yatkın olabilir. Gabain, yön gösterme durumu son eki –ra’nın Eski Türkçede hiçbir şekilde durum işaretleyicisi olarak addedilmediğine çünkü onun sadece, her “gerçek ad” (yani, yer, nesne, kişi adlarını temsil eden kelimeler vb.) ile oluşmamış birkaç kelimeyle kullanıldığına dikkat çekmiştir.²⁷ Gabain, yön gösterme durumunun bütün anlamsal yorumunun, genellikle sadece bir yer anlamına sahip olduğu ve sadece bazen bir yön anlamına geldiğinden beri, problemliliğini da ileri sürer.²⁸

Diğer tek olasılık, yön gösterme durumunun bağımsız bir fiilden gelişmiş olma olasılığıdır. Önceden bahsedildiği gibi, Räsänen²⁹ ve Karimov³⁰ ilk önerilen doğrulanmamış fiil gövdesi *qar- “karşı olmak” ve ikinci fiil gövdesi kara-“bakmak” ile beraber bu fiile ne olmuş olabileceğine ilişkin kendilerine özgü fikirleri bulunmaktadır. Ama yine, Eski Türkçenin en eski metinleri, bu fiilimsi biçimler böyle metinlerde bulunmadığı için, bu türetmelerden herhangi birine (türetmenin nasıl olduğu ile ilgili) hiçbir gerçek neden sunamaz. Bununla beraber, bu gibi fiiller varsayımı, önemli birkaç anlamsal ve sözdizimsel problem meydana getirecektir. (örneğin, kara- “bakmak” fiili gibi yön gösterme durumunu

²⁶ A. von Gabain, *Über Ortsbezeichnungen im Altürkischen*, Studia Orientalia Vol. 14, No. 5, 1950a, s.7.

²⁷ Bu yüzden, takip eden kelimelerin türleri, –ra ile çekimlenmiş olduğundaki gibi kanıtlanmaz: *il-râ “ülke+yön gösterme durumu”, *qayan-ra “kağan+yön gösterme durumu”, *yiş-râ “dağ+yön gösterme durumu” vb.

²⁸ A. Von Gabain, age, 1950a., s.7.

²⁹ M. Räsänen, agm, s.8.

³⁰ K. Karimov, age, s.8.

içeren kelimelerin anlamsal ve sözdizimsel kullanımını gerekçe göstermek zor olacaktır.) Böyle problemlere bağlı olmaksızın, Ščerbak³¹ hâlâ –yaru ~ –gärü şeklindeki yön gösterme durumu biçiminin bazı kısa bağımsız fiillerden türediğine inanmaktadır.

Demek ki bu problemin çözümü; Eski Türkçenin en erken metinlerinde yön gösterme durumu kelimelerinin sesbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel nitelikleri ile uyumlu bağımsız bir fiil bulmaktır. Sonunda anlaşıldı ki; büyük bir olasılıkla aday är- fiil köküdür çünkü bu özel fiil sözcüklerde çoğunlukla iki ayrı anlam (1) ol-; (2) eriş-, ulaş-, geç- (örneğin; Clauson 1972; Gabain 1974, Tekin 1968) ile listelenmiştir ve sesbilimsel biçiminde, yön gösterme durumu işaretleyicileri ile bağlantılı karakteristik r’ye sahiptir. Ayrıca, kelimenin çifte anlamı niçin bu eklerin çoğunlukla cümle içinde çeşitli konumlarda ya “-e doğru” ya da “-da, -de” şeklinde tercüme edildiğini aydınlatacaktır. Bununla beraber bu fiil, aşağıda (5a)-(5c)’de görüldüğü gibi hem sözlüksel biçimlerin iç morfo-sentaktik yapısına hem de Eski Türkçede yön gösterme durumu kelimelerinin sözdizimine kolayca uymaktadır.

(5a) isim + (yönelme durumu) + är- “olmak; ulaşmak, erişmek, geçmek” + zarf-fiil

(5b) qayanyaru < qayan-ya+är-ü
“kağana doğru” kağan-yönelme durumu erişmek-zarf-fiil (kağana ulaşmak)

(5c) içrä < iç-gä + är-ü ya da içrä < iç + är-ü
içeri iç-zarf-fiil ol- zarf-fiil içeri iç ol-zarf-fiil

(5a)’daki diziliş, yön gösterme durumundaki edatların ve zarfların oluşumunda takip edilen genel yapıyı temsil eder. Büyük ihtimalle är- fiili, Ön-Eski Türkçede bu kelimelerin çoğu ile sık sık kullanılmış, yukarıda gösterildiği gibi değiştirilmiş ve sonuç itibarıyla tek bir birim olarak algılanmış olan bir zarf-fiilimsi ünlüyle çekimlenmişti. (5a)’da gösterildiği gibi, bu kelimelerden bazıları parantez içinde gösterilen yönelme – bulunma durumu ile çekimlenirken diğerleri çekimlenmemiştir. Bu nedenle (5b) ve (5c)’de görüldüğü gibi yönelme – bulunma durumu ekleriyle çekimlenmiş kelimeler ile çekimlenmemiş kelime türleri arasında özellikle, genelde –ra ~ -râ, -ru ~ -rû, -rî ~ -ri eklerinin bulunmadığı kelimeler, –yaru ~ –gärü ile çekimlendiğinden beri, bir tür ikili bir yapının var olduğu ileri sürülecektir. Muhtemelen bu ikili yapı ilk başta, güçlü isimler yönelme – bulunma durumuna ihtiyaç duyarken, isim olmayanların duymaması sayesinde, güçlü isimler ile zayıf ya da isim olmayan kelimeler (ya da çok soyut ve daha az soyut kelimeler) arasındaki bir zıtlık olarak şeklini almıştır. Böyle bir ikili yapı, är- fiili “ol- “ anlamında aynı şekilde isimler ve isim olmayanlarla kullanılabilirken, niçin belirli kelimelerin fiilden önce bir durum eki almadan

³¹ A.M. Ščerbak, age, 1970, s.32.

kullanılabildiğini açıklardı. “eriş-, ulaş-, geç-“ anlamlarındaki aynı fiil şekli benzer bir tür esnekliğe sahip olacaktı. Bu durumda belki de bu fiil Orta Türkçe dili Çağatayca’daki hareket fiillerine çok benzer bir davranış sergilemişti. Eckmann³²’ın da söz ettiği gibi Çağatayca’daki hareket fiilleri (6)’daki gibi yön gösterme durumunun yerine bir sıfır (Ø) “belgisiz durum” ile fiili hareket yönünden tamamlayan tümleçler (goal complements) alabilir.³³

(6) Samarqand bar-dī (Çağatay Türkçesi)

Samarkand-Ø git-geçmiş zaman, 3.tekil şahıs

“O Semerkand’a gitti.” (E. s.87)

Türkçe dilbilgisi kitaplarındaki är- “ol-; eriş-; ulaş-; geçmek” fiilinin sözdizimsel ve anlambilimsel esnekliği, yön gösterme durumunun her iki şeklinde de bu fiilin yeniden yapılandırılmasını haklı çıkaracaktı. Bu yeniden yapılandırma, -rV li kelimelerdeki är- fiilinin başındaki ünlünün düşmesi ya da zarf-fiil eklerindeki ünlü niteliğinin değişkenliği gibi bir takım başka konuları içeriyorken, burada sunulan yeniden yapılandırma için ciddi bir problem doğuracak gibi gözükmecekti.³⁴

Özet olarak, Eski Türkçede yön gösterme durumunu etkileyen çoğu zarf ve edat, kökensel olarak Ön-Eski Türkçedeki bağımsız bir fiilden meydana gelmiştir. Buradaki çözümlemeye dayanarak, o fiil kökünün, zarf-fiil ekleriyle çekimlenmiş ve çoğunlukla yönelme – bulunma durumundan önce gelen är- “ol-, eriş-, ulaş-, geç-“ fiil kökü olduğunu ileri sürmek için güçlü bir kanıt olduğunu söyleyebiliriz. Büyük ihtimalle, bu zarf-fiilimsi fiiller, yönelme – bulunma durumuna eklenmiş oldu ve yarı işlek bir ek olarak kontrol edilemeyecek duruma geldi. Aynı zamanda, mantıklı görünen şu ki bu zarf-fiilimsi fiil yer gösteren birtakım isimlerle birlikte de sıklıkla kullanılmış ve bu isimler yönelme – bulunma durumuyla çekimlenmemiştir. Sonuç olarak, tek birim haline gelen zarflar gibi bu kelimeler ve zarf-fiilimsi fiil är- beraber bükümleşmiş ve edatlar, yön gösterme durumu ile çekimlenmiştir.

³² J. Eckmann, **Chagatay Manual**, Indiana University (Uralic and Altaic Series 60), Bloomington,1966, s.87.

³³ Yönelme durumu işaretleyicileri için boş durum işaretleyicisi (Ø), İran dillerindeki hareket fiillerini amaç yönünden tamamlayan tümleçlerin (goal complements) de karakteristik özelliğidir ve Farsçadan çok etkilenmiş bir dil olan Çağatayca için olması en muhtemel açıklamadır (bak. Erickson 2001). Bu bakımdan, dikkat edilmelidir ki Orta Farsça yer-yön ile ilgili edatlarının işaretleyicilerinde benzer bir tür değişim sergiler; bu yüzden yer-yön ifade eden kelimeler fiilden önce doğrudan doğruya meydana geldiklerinde çoğu kez edatlar ile beraber değildir V. S. Rastorgueva, **Sredne-persidskij jazyk**, Moskva: Nauka (Jazyki naradov azii i afriki), 1966, s.139.

³⁴ Ashına bakılırsa, zarf-fiilimsi ünlülerin niteliğindeki değişkenlik daha eski Türk dillerinde en ortak olay gibi görünmektedir (bak. A. M. Ščerbak age, 1970, s. 32; C. S. Mundy, The e/ü Gerund in Old Ottoman, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies** Vol. 16, No. 1, pp. 156-159, 1954, 1955). Zaten Eski Türkçenin zarf ve edatlarındaki bu ünlülerin değişimi, ünlü niteliğinin ilerleyici benzeşmesi yoluyla makul şekilde açıklanabilir.

KISALTMALAR

D: Doğu Yüzü

E: Chagatay Manual

G: Güney Yüzü

K: Kuzey Yüzü

KT: Kültigin Yazıtı

M: Ozbek tiliniñ izahli lugäti

M-M.: Kazaxsko-russkij slovar

T: Tonyukuk Yazıtı

U: Turkish Grammar

KAYNAKÇA

ARAT, R. Rahmeti, “Türkçe Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tâbirler”, **Türkiyat Mecmuası**, S. 14, (1964), s. 1- 24.

BANG-KAUP, W., **Vom Köktürkischen zum Osmanischen: Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. I. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen**, Verlag der königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1917.

CLAUSON, G., **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford University Pres., Oxford,1972.

ECKMANN, J., **Chagatay Manual**, Indiana University (Uralic and Altaic Series 60), Bloomington,1966.

ERICKSON, J. A., **Toward the Directive Case in Orkhon Turkic: A Syntactic Analysis of an Aberrant Morphological Form**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İndiana Üniversitesi, Bloomington,1989

ERICKSON, J. A., **On the Origin of the Directive Case in Old Turkic**, Paper presented at the Two Hundred and Third Meeting of the American Oriental Society, Chapel Hill, North Carolina, 18–21 Nisan, 1993.

ERICKSON, J. A., **Language Contact and Morphosyntactic Change: Shift of Case-Marker Functions in Turkic**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İndiana Üniversitesi, Bloomington 2001.

- GRÓNBECH, K., **The Structure of the Turkic Language**, Çeviren: J. R. Krueger, (Yazar tarafından küçük eklemeler ve düzeltmeler yapılmış hali) Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies (Uralic and Altaic Series 136), 1979, (İlk baskısı: Der türkische Sprachbau, Kopenhagen: Levin and Munksgaard, 1936).
- KARİMOV, K., **Kategoriya padeza v jazyke "Kutadgu Bilig"**, Avtoref. kand. diss., Taskend, 1962.
- KONONOV, A. N., **Grammatika jazyka tjurskix runiceskix pamjatnikov VII-IX vv.** Leningrad: Nauka, 1980.
- KOTWICZ, W., **Studia nad jezykami altajskimi. Rocznik Orientalistyczny** Vol. 16. Krakow, 1953.
- LEWICKI, M., Przyrostki pryslowkowe –ra ~-rä, -ru ~ -rü, -rī ~ -ri w jezykach altajskich, **Collectanea Orientalia** Vol. 15, Wilno, 1938.
- MÄ'RUFOV, Z. M., **Ozbek tiliniñ izahli lugäti**, 2 vols., Moskva: Rus Tili, 1981.
- MENGES, K. H., **The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies**, Wiesbaden: Harrassowitz, 1968.
- MAXMUDOV, X. – MUSABAEV, G., **Kazaxsko-russkij slovar**, Alma-ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazaxskoj SSR, 1954.
- MUNDY, C. S., The e/ü Gerund in Old Ottoman, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies** Vol. 16, No. 1, pp. 156-159, 1954.
- RÄSÄNEN, M., Aus der Türkischen Formenlehre, **Journal de la Societe finno-ougrienne**, Vol. 50, No. 7, p. 1-10, 1938.
- RADLOFF, W., **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Neu Folge, St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1897.
- RAMSTED, G. J., **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II Formenlehre** (Memoires de la Societe finno-ougrienne 104: 2) Helsinki, 1952.
- RASTORGUEVA, V. S., **Sredne-persidskij jazyk**, Moskva: Nauka (Jazyki narodov azii i afriki), 1966.
- SAMOJLOVIČ, A. N., **Kratkaja učebnaja grammatika sovremennogo osmansko-tureckogo jazyka**, Leningrad: Institut Živyx Vostočnyx Jazykov, 1925.
- ŠČERBAK, A. M., K Voprosu o formax na –ra, -ru, -ri v tjurskix jazykax, **Sovetskaja tjurkologia** Vol. 6, pp. 28-33, 1970.
- ŠČERBAK, A. M., **Očerki po sravnitel'noj morfologii tjurskix jazykov (imja)**, Leningrad: Nauka, 1977.
- TEKİN, T., **A Grammar of Orkhon Turkic**, Bloomington: Indiana University Publications (Uralic and Altaic Series 69), 1968.

UNDERHILL, R., **Turkish Grammar**, Cambridge Mass.: MIT Press, 1976.

VON GABAIN, A., **Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen**, *Studia Orientalia* Vol. 14, No. 5, 1950a.

VON GABAIN, A., **Alttürkische Grammatik** 2nd ed. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950b.

VON GABAIN, A., **Alttürkische Grammatik** 3rd ed., Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.

ZAJACKOWSKI, A., **Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim** (Prace komisji orientalistycznej 15), Krakow: Polska Akademia Umiejetności, 1932.